

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПРОЦЕСИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ (до питання про козаці військові формування)

Анотація. Розглянуто історію козачих військових формувань на українських землях після ліквідації Гетьманщини та активного наступу російського царизму на права і вольності українського народу. В колі уваги — передумови утворення та функціонування козачих військових формувань — Задунайської Січі (1775–1828), Бузького козацького війська (1785–1817), Катеринославського козацького війська (1787–1789), Чорноморського козацького війська (1788–1860) та ін., їх роль у збереженні державницьких традицій українського народу.

Ключові слова: Україна, українські державницькі процеси, Гетьманщина, козаки, козацькі війська.

Аннотация. Рассмотрена история казачьих военных формирований на украинских землях после ликвидации Гетманщины и активного наступления российского царизма на права и вольности украинского народа. В центре внимания — условия создания и функционирования казачьих военных формирований — Задунайской Сечи (1775–1828), Бужского казачьего войска (1785–1817), Катеринославского казачьего войска (1787–1789), Черноморского казачьего войска (1788–1860) и др., их роль в сохранении государственных традиций украинского народа.

Ключевые слова: Украина, процессы украинского государственного провительства, Гетманщина, казаки, казацкие войска.

Abstract. The history of Cossak military units on the Ukrainian lands during the second half of XVIII century — after liquidation of Hetmanshchina (as autonomous Ukrainian Cossak state) and under active offensive of Russian tsarism against rights and liberties of Ukrainian people — is studied. There are under discussion preconditions and character of forming and functioning of Cossak military units — Zadunaiska (Transdanubian) Sich (1775–1828), Bug Cossak army (1785–1817), Katerinoslav Cossak army (1787–1789), Chornomorsk (Black sea) Cossak army (1788–1860) and others, their role within Russian Empire and Ukrainian society. It is asserted, that Cossack military units served as reliable instrument of the Russian military forces under the conditions of wars against Osman Empire; they had to become also in the noted aspect an instrument of providing Russian imperialism and chauvinism. However, notwithstanding Russian propaganda and real imperial practice of Russian state machine Cossacks of the noted military units retained their heroic traditions and state building potential of Ukrainian people.

Key words: Ukraine, Ukrainian state-building processes, Hetmanshchina, Cossacks, Cossack armies.

Постановка проблеми. Українська Козацько-Гетьманська Держава (Гетьманат) від самих початків входження до складу Московського царства почала зазнавати обмежень й утисків щодо суверенності та соборності. Майже 130 років тривав процес поглинання Гетьманщини метрополією. Проте навіть із повною ліквідацією українського автономного державного утворення та його військових формувань, а разом і Запорозької Січі на річці Підпільна, вітчизняне козацтво боролось й, незважаючи на імперські утиски, продовжувало зберігати героїчні державницькі традиції та латентний державотворчий потенціал. Врешті-решт існування і військова діяльність таких козачих військових утворень, як Задунайська Січ (1775–1828), Бузьке козацьке військо (1785–1817), Катеринославське козацьке військо (1787–1789), Чорноморське козацьке військо (1788–1860) та ін., допомага-

* Fihurnyi Y. S., Ph.D. in history, Scientific research institute of ukrainian studies of the Ministry of education and science of Ukraine, Kyiv, ukraine. ukr.etnolog_fus@ukr.net
Ukrainian state processes during the second half of the XVIII century (to the question of Cossack military units).

ли українцям усвідомлювати себе не мовчазними і покірними рабами, а свідомими і мужніми звитязцями, доля яких — у їхніх же руках!

Актуальність вивчення заявленої нами тематики полягає у тому, що, аналізуючи українські державницькі процеси у другій половині XVIII ст. в українознавчому вимірі, ми не тільки намагаємося осягнути важливі події минулого Батьківщини, а й докладаємо чималих зусиль, щоби переосмислити їх з висоти сьогодення та надбань, втрат і перспектив України.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Попри значну кількість напрацювань, присвячених проблематиці українського державотворення в другій половині XVIII ст. в українознавчому вимірі, питання українських військових формувань як носіїв козацьких і, в цьому відношенні, українських державницьких традицій в умовах наступу царизму на українство в другій половині XVIII ст. не знайшли достатнього висвітлення. Дотично зазначені питання розглядаються в роботах таких визнаних фахівців, як В. А. Смолій, В. С. Степанков, З. Когут, Я. Дашкевич, В. Кравченко, інших [1–4]. Втім проведений аналіз публікацій, засвідчує, що заявлена тема потребує подальшого поглибленого аналізу — як через узагальнення існуючого матеріалу, так і його доповнення маловідомим фактологічним матеріалом.

Метою статті є визначення ролі і значення для українських державницьких процесів Задунайської Січі та низки козацьких військових формувань; підведення підсумки здобуткам і втратам України й українців на ниві державотворення у другій половині XVIII ст.

Основні результати дослідження. У 1764 р. цариця Катерина II ліквідує посаду гетьмана (К. Розумовський змушений подати у відставку) та створює Малоросійську колегію (1764–1781) під керівництвом графа П. Рум'янцева й за сумісництвом генерал-губернатора Лівобережної України. У 1765 р. знищується полковий устрій на Слобожанщині, а на землях п'яти колишніх слобідських полків утворено Слобідсько-Українську губернію. До її складу увійшло п'ять провінцій — Ізюмська, Охтирська, Острогозька, Сумська і Харківська. Харків став губернським центром, Ізюм, Охтирка, Острогозьк і Суми — провінційними містами. Всі козацькі полки були розформовані, а замість них створювались регулярні Харківський уланський, Ізюмський, Охтирський, Острогозький і Сумський гусарські полки. У свою чергу, козаки і підпомічники одержали офіційну назву «військових обивателів».

У 1775 р. за наказом російської імператриці знищується Запорозька Січ на річці Підпільна (т. зв. Нова Січ). У вересні 1781 р. остаточно ліквідується полковосотенний устрій на Лівобережжі. Натомість створюється три намісництва: Київське (Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Говтвянський, Градизький і Золотоніський повіти); Чернігівське (Березнянський, Борзнянський, Гадяцький, Глинський, Гордیانський, Зіньківський, Лохвицький, Ніжинський, Прилуцький, Роменський і Чернігівський повіти); Новгород-Сіверське (Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новомістський, Погарський, Сосницький, Стародубський і Суразький повіти).

1783 р. за указом Військової колегії про реорганізацію лівобережного козацького війська скасовувалися козацькі полки, натомість створювалися десять регулярних кавалерійських підрозділів за рахунок подушного збору з козаків і селян. У 1784 р. ці уланські полки перейменували в карабінерні. Вони розміщалися за місцем проживання військовослужбовців і відповідно називалися: Лубенський, Переяславський, Сіверський, Чернігівський, Глухівський, Стародубський, Ніжинський, Київський та ін. Саме карабінерні полки стали перехідною ланкою на шляху до повного злиття колись автономного козацького війська з російською імперською армією. Дещо згодом із колишніх козаків був сформований особливий корпус стрільців, який проіснував до 1796 р. [5, с. 260 — 262].

Символічно, що саме у 1783 р., коли царат ліквідував українські козацькі полки, разом відбулося юридичне закріпачення селян у Лівобережній та Слобідській Україні. Отже, протягом 1764 — 1784 рр. Катерина II остаточно знищила Гетьманщину (українське автономне державне утворення у складі Російської імперії) й Запорізьку Січ на р. Підпільна (квазідержавницька вітчизняна структура, своєрідний лицарський орден). Імператриця, ймовірно, сподівалася, що цими діями вона безповоротно вирішить українське питання, Україна як самостійна, соборна, суверенна держава згине назавжди, а як територія разом з українцями цілковито асимілюється імперською наддержавою та перетвориться на її уніфіковану невід'ємну частку. Проте залишався один, але надзвичайно важливий чинник — українське козацтво.

Один із представників козацької старшини, відомий громадський і політичний діяч та письменник В. Капніст теж переймався козацьким питанням. Нагадаємо, що з ліквідацією Гетьманщини й зрівнянням колишньої провідної верстви козацької автономії — шляхти-старшини з російським дворянством у 1785 р. за відповідним указом Катерини II Лівобережна Україна позбавилася політично-військової еліти, яка не тільки виступала творцем і носієм державної та національної ідеї, а при потребі шаблею і пером відстоювала їх практичну реалізацію. Спочатку у 1787 р. В. Капніст очолив гурток автономістів, у якому було підготовлено проект відновлення козацького війська. Згодом задля поновлення Гетьманщини він налагодив відносини з польськими патріотами, а весною 1791 р. провів перемовини з пруським королем Фрідріхом-Вільгельмом II з метою з'ясування можливості одержання значної військової, політичної, дипломатичної й економічної підтримки з боку Пруссії в разі можливого збройного виступу патріотично налаштованих гетьманців-автономістів супроти метрополії («російського ярма») [5, с. 263].

Тож не дивно, що особливу вагу цього унікального козацького фактора розуміли іноземці. Г. де Кульон, член французького Конвенту і генеральний прокуратор, у своїй книжці «Recherches politiques sur l'Etat ancien et moderne de la Pologne, appliquees a sa derniere revolution» («Політичні дослідження над старою і новою польською державою») (Париж, 1795), зокрема, у шостому розділі, цілковито присвяченому Україні й козацтву, написав: «Коли вже на Україні запанував мир, що йде слідом за поневоленням, одного дня Європа дізналася про абсолютне винищення запорожців. У своєму маніфесті чеснотлива Катерина закидала запорожцям їх розпусне життя, їх відданість своїм законам, на які вона сама — ця релігійна цариця — присягала, що їх не порушить. З того часу Україна все більше і більше заходила у дикий стан... Але природа у своїй творчості та свободі могутніша, ніж тиранство. Жменя готів, що втікли в гори Астурії, зуміли вигнати маврів з усіх провінцій Іспанії; також і геній незалежності ходить-блукає поміж нещасними останками українських козаків. І може бути, що недалекий уже час, як враз із кримськими та кубанськими татарами під проводом нового Пугачова українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна, поневолена в різні доби своєї історії, не зазнаватиме більше сорому, щоб бути скованою від рук, призначених до роботи голкою та веретеном» [6, с. 171–172].

Інший француз, Ш. Ф. Масон, який тривалий час служив у російській армії (1762–1807) у праці «Memoires secretes sur Russie» («Секретні спомины про Росію») (Париж, 1800, 1804, 1863), зокрема, у XIV розділі, наголошував: «Войовнича нація Козаків зменшується з дня на день. Вона скоро зникне з поверхні землі, так як зникли інші, на яких затяжив російський спектр, хіба що якась щаслива революція прийде в швидкому часі, щоб визволити її з-під ярма, яке її нищить і давить... Козацька нація тратить незалежність, яку мала перед своїм об'єднанням з Росією. Її перестають щадити з хвилиною, коли впевняють, що це увійде їм безкарно... Унія козаків з Росією була добровільна й умовна — їхні землі з бідною достатні для їхніх мандрівних черед та людности колись чисель-

ної, були спільною власністю цілої нації. Жаден чужинець, навіть росіянин, не міг там осісти без дозволу загалу і Республіка з великою відвагою боронила своїх кордонів проти замахів сусідів... Російський уряд завжди затрівожений і завжди підозрілий, через те, що він завжди гнобить, не обмежився одним забезпеченням себе супроти нації, яка має так багато кігтів. Не вистарчає йому того, що він відбирає їй її військову силу, розчленовує її територію й втілює в давні російські провінції. Оце недавно він розпочав розчленування самої нації... Козацька нація є нині в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під ногою кольоса, що її розчавлює...» [6, с. 175 — 177].

Зрозуміло, що після тотального наступу російського імперіалізму на українське козацтво (гетьманців, слобожанців, запорожців) воно перестало бути провідною верствою суспільства. Проте навіть ті козачі формування, які продовжували існувати (задунайці, чорноморці, азовці, катеринославці, кубанці та інші), позитивно впливали на вітчизняне етнодержавонацієтворення й особливо на українську етнічну самоідентифікацію, ментальність та культуру, а саме на її духовну сферу. У зв'язку з цим історик О. Єфименко наголошувала (цитуюмо мовою оригіналу): «Казачество есть, несомненно, самое характерное явление южнорусской истории: в нем, как в фокусе, отразились все положительные и отрицательные стороны малорусской народности; с ним связан был расцвет политической организации. Разогнанные и разбежавшиеся запорожцы осели в виде казаков черноморских, или кубанских, задунайских, азовских. Массовые переселения, тянувшиеся через XV–III в. из Украины на восток, в пределы Московского государства, дали существование обширной Слободской Украине, которая оказалась заселенной опять-таки казаками, получившими название слободских» [7, с. 363].

Варто визнати, що українське козацтво — складне і багатовимірне явище, яке відіграло визначну роль у державотворчому процесі в Україні. Завдячуючи йому, у середині XVII ст. була утворена Українська Козацько-Гетьманська Держава — Гетьманщина, яка продовжила державницьку традицію українського народу у ранньомодерну добу. Завдяки козацтву і його впливу на українську культуру впродовж бездержавного і колоніального XIX ст. у ментальності українців жило прагнення до волі і свободи, а козак незмінно був уособленням українського ідеалу чоловіка-воїна. Незнищений козацький дух сприяв і відновленню української державності у XX ст. [8, с. 212].

Саме тому у кінці XVIII–XIX ст., в час, коли Україна й українці підпали під зверхність Австрійської та Російської імперій, тільки завдяки існуванню вітчизняних козачих формувань не припиняється розвиток окремих елементів української державності — мілітарного чинника. Зрозуміло, що лише сам факт буття козацьких військ у зазначений хронологічний період не є незаперечною ознакою українського державотворення. Але вони існували не тільки у реальному часі і просторі. Козаки своїм життям, діями, звершеннями раз у раз нагадували українцям про їх славетне минуле, вказували на важке сьогодення та наснажували вірити й працювати в ім'я світлого майбуття.

Життєдіяльність Задунайської Січі стала великим подразником як для російського царату, так і для українського етносу. Слова народної пісні «Іхав козак за Дунай, казав дівчині — прощай» пов'язували звияжця з волею, свободою, незалежністю, самодостатністю. Ось тому російський імперіалізм намагався з усіх сил якнайвидше ліквідувати Задунайську Січ. Щодо українських козачих формувань, то їх створювали лише тоді, коли в них виникала величезна потреба, а згодом влада намагалася їх позбутися, локалізувати, розпорошити й, зрештою, вивезти з етнічних українських земель на чужину (Кубань). Але сам факт існування українського козацтва, навіть у «прокрустовому» імперському форматі спонукав українців пам'ятати звияжні козацькі звершення та наполегливо торувати шлях до нових перемог.

Уся багатовікова історія українського народу переконливо свідчить, що тільки маючи власну державу, він може неперервно розвиватися в просторі й часі, впев-

нено реалізувати себе як самодостатній і самобутній етнічний та національний феномен й геополітичну реальність. Разом з тим однією з основних підвалин державності є військо — головний захисник і гарант недоторканності кордонів, її територій, мирного розвитку і успішної життєдіяльності соціуму. Нехтування військовими аспектами державного будівництва призводить, врешті-решт, будь-яку країну та її населення до втрати її державності, завоювання агресором і перетворення у колонію [8, с. 222].

15 червня (4.06 за ст. ст.) 1775 р. за наказом імператриці Катерини II російські війська під командуванням генерала П. Текелія оточили, а вже наступного дня захопили і зруйнували восьму Запорізьку Січ — т. зв. Нову Січ, чи як ще її називали запорожці — Підпільненську або Покровську (1734 — 1775). Імперці спочатку заарештували запорозьку військову старшину на чолі з кошовим П. Калнишевським, а згодом заслали їх в Сибір і на Соловецькі острови. Січову скарбницю та майно реквізовано, земельні угіддя, які належали січовому товариству, включено до складу Новоросійської та Азовської губерній [9, с. 312–313]. Внаслідок таких «радикальних» дій царату багато запорожців почали тікати за Дунай, на землі, контрольовані Османською імперією. Саме там січовики-втікачі створили правонаступницю Нової — дев'яту й останню козацьку Січ, т. зв. Задунайську Січ — військову організацію українських козаків, що існувала в 1775 — 1828 рр. на теренах Туреччини у гирлі річки Дунаю.

Турецька влада надала колишнім запорожцям землі між річками Південний Буг і Дунай. Козаки 1776 р. в гирлі Дунаю заснували Задунайську Січ, яка стала пізніше відома як Усть-Дунайська (можливо, на місці сучасного міста Вилково Одеської обл.). Але в 1785 р. відбулися збройні сутички між задунайцями і некрасовцями (російськими козаками — нащадками колишніх донських козаків, які після поразки повстання під керівництвом К. Булавіна (1707 — 1708) оселилися спочатку на Кубані, а потім на Дунаї). За наказом султана 7 тисяч українських козаків змушені були переселитися на лінію Сілістрія-Рущук, там вони і заснували Сейменську Задунайську Січ. Але більшість, близько 8 тисяч, козаків зігнорувала султанський наказ і на заклик цісаря Австрії Йосифа II оселилася на імперській території Банату (землі між ріками Тиса і Дунай), де вони несли прикордонну службу на австро-угорському кордоні. Проте українські козаки через бюрократизм і жорстокий контроль австрійських чиновників на початку XIX ст. повернулися знову у турецьке підданство у Сеймени.

Внутрішній устрій Задунайської Січі був таким же, як і на Запорозькій Січі. На її території знаходилося 38 куренів, що мали аналогічні назви як і в останній Новій Січі. Найвищим органом була військова рада, яка обирала кошову старшину — кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула, перекладача. Старшина зосереджувала у своїх руках всю повноту адміністративної, військової і судової влади на Січі. Задунайці займалися рибальством, мисливством, скотарством і хліборобством. На Січі була своя церква, школа і бібліотека. Турецький уряд не втручався у внутрішні справи задунайців і вимагав від них лише військової служби. Задунайські козаки повинні були охороняти кордони Туреччини, брати участь у воєнних операціях османської армії супроти православних сербів, румунів, греків тощо [10, с. 204].

Російський царат протягом усього часу існування Задунайської Січі постійно намагався розколоти задунайців і знищити Січ, що йому, врешті-решт, і вдалося, коли в травні 1828 р. під час чергової російсько-турецької війни кошовий Й. Гладкий з невеликою групою задунайців, прихопивши з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, бунчук і булаву, перейшов на бік росіян. Цар Микола I добре віддячив перебіжчикам, сформувавши з них через деякий час Азовське козацьке військо. Зате тим задунайцям, що зашилися вірними присязі, прийшлося нелегко. Турки повністю знищили Дунавецьку Січ, тим самим остаточно ліквідувавши Задунайську Січ [11, с. 277 — 278].

Надзвичайно цікавою військовою організацією було Бузьке козацьке військо — іррегулярне українське мілітарне формування Російської імперії, яке базувалося на Півдні України в другій половині XVIII — на початку XIX ст., реально воно існувало в 1785 — 1798 і 1803 — 1817 рр. Його виникнення пов'язане із сформованим у 1769 р. генералом О. Прозоровським полком українських козаків, що брав участь у російсько-турецькій війні 1768 — 1774 рр. Після її закінчення в 1775 р. козаків полку було поселено на прикордонних землях по Південному Бугу. Разом з ними були поселені так звані арнаути, або волонтери, з молдаван, волохів, болгар, сербів, невеликі загони яких (арнаутські команди) під час тієї війни перебували на службі в імперії. Українські козаки та арнаути з часом заснували Раковицю, Матіївку, Касперівку, Новопетрівське, Михайлівку, Троїцьке тощо (населені пункти на землях сучасних Вознесенського й Новоодеського районів Миколаївської області.). Цей період, з 1775 до 1785 рр., характеризувався певною невизначеністю долі поселенців (проблеми із визначенням статусу, економічні й соціальні негаразди), що призводило до скорочення контингенту козаків через смертність, хвороби та втечі. У 1785 р. за наказом імператриці Катерини II було створене Бузьке козацьке військо у складі 1,5 тисячного Бузького козацького полку (велику роль у цьому зіграв князь Г. Потьомкін, саме за допомогою козацьких військ такого формату він сподівався посилити панування Росії в цьому регіоні).

У 1786 р. Бузьке козацьке військо було поділено на 1 — й і 2 — й Бузькі козацькі полки. Командиром 1 — го полку було призначено підполковника І. Касперова, 2 — го — майора П. Скаржинського. В 1887 р. ці полки ввійшли до складу Катеринославського козацького війська. В 1888 р. їх об'єднали в один полк, до якого ще й приписали 3796 українських селян з красносільських державних маєтків (сучасний Олександрійський район Кіровоградської обл.) Бузький козацький полк у складі 1500 чоловік спочатку під командуванням полковника П. Скаржинського, а потім, з осені 1789 й до кінця 1791 р. підполковника О. Орлова брав участь у російсько-турецькій війні 1787 — 1791 рр. і відзначився у штурмі Очакова, Ізмаїла, облозі Бендер, здобутті замку Хаджибей, битвах при Тульчі, Ісакчі, Терновці, Браїлові та Мачині.

Під час бойових дій козаки Бузького козацького війська потерпали від нестачі продовольства, фуражу, коней; через військові втрати, хвороби й втечі скоротилася загальна чисельність війська. За свідченням науковця Р. Шияна, козаки Бузького козацького війська отримали однострої зеленого й білого кольорів. Вони були озброєні списами, шаблями та рушницями. На травень 1792 р. до його складу входило 1533 козаки (з них 68 офіцерів), які мали 3122 стройових та тяглових коней. На той час у 27 селищах бузьких козаків (Троїцьке, Федорівка, Касперівка та ін.) мешкало 3495 чоловік, до яких після переселення Чорноморського війська на Кубань (1792 р.) приєдналася також частина чорноморців.

Окремої адміністративно-територіальної одиниці Бузького козацького війська так і не було створено. Основними напрямками господарської діяльності бузьких козаків були скотарство, хліборобство, садівництво, виноградарство. У 1796 р. у зв'язку з ліквідацією Катеринославського козацького війська Бузьке козацьке військо як окреме військове іррегулярне формування було підпорядковане Чорноморському адміралтейському правлінню. В 1798 р. Бузьке козацьке військо було ліквідовано, а козаків перетворено на державних селян. У 1803 р. з огляду на загострення російсько-турецьких відносин Бузьке козацьке військо було відновлене, додатково до нього було приписано 600 болгар та інших вихідців з Балканського півострова [12, с. 51].

Досить своєрідною військовою організацією у кінці XVIII ст. стало Катеринославське козацьке військо — іррегулярне українське мілітарне формування Російської імперії, поселення якого знаходилося на півдні України, в межір'ччі Інгулу і Південного Бугу, воно проіснувало з 1787 до 1796 р. Створене за царським указом від 14 червня (3.06 за ст. ст.) 1787 р. у зв'язку із загрозою воєнного нападу з боку

Туреччини. Ініціатором його формування став князь Г. Потьомкін, а наказ про утворення Катеринославського козацького війська вийшов менш ніж за два місяці до початку російсько-турецької війни 1787 — 1791 рр. До складу Катеринославського козацького війська увійшли колишні запорожці, українські козаки з уже неіснуючої Гетьманщини, особисто вільні селяни Катеринославського та Харківського намісництв, міщани, купці, розкольники, російські однодворці, поселенці з розформованої Української оборонної лінії та військові частини «корпусу передової сторожі катеринославських козацьких полків» (Бузький, Малоросійський і Конвойний полки). Катеринославське козацьке військо складалося з 10 полків і за своєю структурою нагадувало Донське козацьке військо [13, с. 322].

З 1788 р. по 1789 р. Катеринославське козацьке військо називалось «Корпусом передової стражі [варті] регулярних козаків». За свідченням Р. Шияна, на початку 1788 р. Катеринославське козацьке військо нараховувало 3 684 козаки, а на середину 1792 р. кількість козаків у 11 полках та двох командах сягнула 14 445 чоловік на 18766 конях; на чолі війська було поставлено отамана М. Платова та й взагалі серед командирів полків й офіцерів переважали донці (Мартинов, Іловайський, Денисов, Платов та ін.) На озброєнні козаки мали списи, шаблі, рушниці (від 20 до 30 % козаків), щодо екіпіровки, то обмундирування основної маси козаків було блакитного кольору, а козаки Чугуївського і Конвойського полків були одягнуті у червоні мундири [14, с. 201].

Як свідчить О. Сухий, у 1788 р. до Катеринославського козацького війська були приписані старообрядці, міщани і цехові Катеринославської, Вознесенської і Харківської губерній, загальна кількість військового населення сягала понад 50 тис. чол., у т. ч. близько 20 тис. козаків (за іншими даними, бойовий склад Катеринославського козацького війська становив до 10 тис. чол.), до речі, у 1790 р. «великим гетьманом» Катеринославського козацького війська і Чорноморського козацького військ було призначено Г. Потьомкіна. Катеринославське козацьке військо брало участь у російсько-турецькій війні 1787 — 1791 рр. і відзначилось під час здобуття Акермана (сучасний Білгород-Дністровський), Кілії, Ізмаїла та у боях під Яссами, Бендерами, Очаковим [15, с. 21].

Р. Шиян вважає, що після завершення війни і підписання Яського мирного договору в 1791 р. стали помітними вади організації Катеринославського козацького війська як політичного та соціально-економічного утворення та вкрай загострилися стосунки з представниками російської адміністрації та поміщиками. Поселення Катеринославського козацького війська станом на 1794 р. знаходилося у 115 містах, містечках, селищах і 7 фортецях, де мешкало приблизно 50 тис. чоловік, а окремої адміністративно-територіальної одиниці воно не утворювало. Основними господарськими заняттями козаків були скотарство (розведення великої рогатої худоби, овець, коней) і похідні від тваринництва промисли, землеробство, утримання горілчаних відкупів, дрібна торгівля тощо. 16 червня (5. 06 за ст. ст.) 1796 р. вийшов імператорський наказ, згідно з яким усі відділи Катеринославського козацького війська, крім Чугуївського, Конвойного та Бузького полків, під приводом створення нового Вознесенського козацького війська було розформовано, а козаків переведено в попередній соціальний стан [14, с. 201].

У 1802 р. козацьке населення колишнього Катеринославського козацького війська було переселено на Кубань, і 3 тисячі осіб стали основою Кавказького полку Кубанського козацького війська [15, с. 21].

Одним із потужних воєнних утворень стало Чорноморське козацьке військо — іррегулярне українське мілітарне формування Російської імперії, яке проіснувало з 1788 до 1860 рр. Воно було одним із найбільших козацьких формувань, створених на території Південної України після зруйнування Запорозької Січі на річці Підпільній у 1775 р. Однак після її ліквідації, відчуваючи гостру потребу у військових контингентах у зв'язку з наближенням нової війни з Османською Портою, царський уряд вже восени 1787 р. почав організацію козацького війська з колиш-

ніх запорожців, а 2 лютого (22. 01 за ст. ст.) 1788 р. видав указ про заснування т. зв. «Війська вірних козаків» і призначення підполковника С. Білого кошовим отаманом, а З. Чепігу — його замісником, всі вони були колишніми запорозькими старшинами. Їм треба було сформувати два п'ятисотенних полки — кавалерійський і піхотинський. Так, С. Білий організував козацьку піхоту, а З. Чепіга — кінноту. Загальний нагляд і комплектування цього війська було доручено генерал-аншефу О. Суворову, який командував корпусом, що обороняв узбережжя Чорного моря між Херсоном і Кінбурном. У «Війську вірних козаків» було запроваджено запорізьку номенклатуру посад, поділ на курені, традиційний одяг тощо. Одночасно було призначено жалування: рядовим козакам — по 12 рублів на рік, курінним отаманам — по 30 рублів. Все це було розраховано на залучення не тільки колишніх запорожців, які залишилися в межах Росії, а й задунайців — козаків Задунайської Січі (1775 — 1828 рр.) [16, с. 499–500].

Як зазначає О. Сухий, царські чиновники передали «Війську вірних козаків» клейноди та іншу козацьку атрибутику, забрану російським урядом під час розгromу Запорозької Січі у 1775 р. [15, с. 588]. Ця передача стала знаковою подією й символізувала незнищенність козацьких традицій.

Уже в перших сутичках з ворогом на самому початку російсько-турецької війни 1787 — 1791 рр. новостворене козацьке формування зразу ж продемонструвало свою професійність. Так, 1 травня (20. 04 за ст. ст.) 1788 р. за активну участь у боях з погляду на перспективу поселення війська на чорноморському узбережжі воно почало називатись «Військом вірних козаків Чорноморських», проте з часом ця назва трансформувалася в Чорноморське козацьке військо. 26 травня (15. 05 за ст. ст.) 1788 р. О. Суворов привіз Чорноморцям козацькі клейноди від імператриці Катерини II та князя Г. Потьомкіна. За свідченням науковця Р. Шияна, чисельність війська швидко зростала, і якщо на 23 лютого (12. 02 за ст. ст.) 1788 р. воно нарахувало лише 944 козаки, то 3 липня (22. 06 за ст. ст.) 1788 р. — 2 436 козаків, а на 11 грудня (30. 11 за ст. ст.) 1791 р. — 335 старшин і 7165 козаків, а всього з відсутніми і демобілізованими — 732 старшини і 11888 козаків. Чорноморське козацьке військо розподілялось на дві частини — кінні загони та козаки на човнах. До його складу входило 38 куренів, які становили 4 — 6 полків.

Чорноморці були озброєнні списами, шаблями, рушницями (кіннота), а піші козаки, окрім рушниць і списів, мали ще широкі ножі, щось на зразок турецьких ятаганів. До 1820-х років основна маса козаків-чорноморців не мала уніфікованого обмундирування. Під час цієї війни Чорноморське козацьке військо брало активну участь у боях при Хаджибеї, Терновці, Бендерах, Мачині, штурмах Очакова, Березані, Хаджибея, Кілії, Ісакчі, Тульчі, Ізмаїла, відігравши в них дуже важливу роль. Протягом 1790 — 1792 рр. Чорноморське козацьке військо почало заселяти землі в очаківському степу, між Південним Бугом і Дністром, де ним було засновано 25 селищ із центром у Слободзеї (сучасна Молдова), багато зимівників і тимчасових рибальських поселень [17, с. 543–544].

Як свідчить Р. Шиян, за неповними даними на той час у селищах Чорноморського козацького війська мешкало 1759 родин козаків (5068 осіб чоловічої та 4414 осіб жіночої статі), крім того, на землях війська оселилося декілька тисяч родин молдаван, волохів, поляків і українців. Основу їх господарської діяльності становило скотарство, рибальство, соляний промисел, збирання, бджільництво, землеробство, виноградарство, городництво та вирощування баштанних культур. Проте не все було так добре. Після смерті князя Г. Потьомкіна (який на всіх рівнях захищав і відстоював інтереси Чорноморського козацького війська чи, кажучи сучасним політико-економічним сленгом, був їх лобістом) та завершення російсько-турецької війни й заключення Ясського миру в 1791 р. та у зв'язку з тим, що на землі, де проживали чорноморці, почали претендувати поміщики, та й розташовані вони були досить близько до Наддніпрянщини, з одного боку, і Задунайської Січі — з другого боку (через що багато втікачів у тому числі й місцевих, досить

легко переходили через Дунай), посилювся адміністративно-економічний тиск царських урядовців і, як наслідок, — умови життя козаків-чорноморців значно погіршилися.

Все це призвело до того, що вони в 1792 р. відрядили до Санкт-Петербурга депутацію на чолі із військовим суддею А. Головатим просити імператорської милості про сприяння Чорноморському козацькому війську в отриманні земельних угідь на Кубані. Врешті-решт, 11 липня (30. 06 за ст. ст.) 1792 р. вийшов офіційний указ Катерини II про надання Чорноморському козацькому війську за заслуги під час «останньої з Портою Оттаманською війни» земель на Кубані — Таманського півострова та його околиць» (це майже 3 млн. десятин землі), грошей, артилерії, пільгових умов для заняття господарством та торгівлею тощо. У зв'язку з цією грамотою та з метою остаточного закріплення за Російською імперією території на Північному Кавказі в 1792 р. Чорноморське козацьке військо було переселене на так звану Чорноморську кордонну лінію, яка проходила від гирла р. Лаби до Азовського моря по правому берегу річки Кубані. З 1792 до 1800 рр. на Кубань з України було переселено понад 20 тис. чоловік, а Чорноморському козацькому війську був відведений земельний фонд площею близько 30 тис. кв. км. До 1811 р. сюди переселилися ще понад 40 тис., а до 1831 р. — понад 45 тис. чоловік з українського терену, в основному з Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній [17, с. 543–544].

На Кубані чорноморці заснували 40 курінних селищ, які з середини XIX ст. почали називатися станицями, характерно, що 38 із них, окрім двох нових — Бережанського й Катериноградського, мали ті ж самі назви, що й курені Запорізької Січі. Військово-адміністративним центром став заснований у 1793 р. Катеринодар (тепер м. Краснодар) [16, с. 499–500].

На Кубані за козаками була збережена виборність військового уряду, запорозькі назви куренів тощо. В основному Чорноморське козацьке військо поповнювалось за рахунок переселення колишніх реєстрових козаків із Чернігівської, Полтавської губерній, колишніх слобідських козаків Харківської губернії, а також колишніх козаків реформованих і ліквідованих українських козацьких військ — Усть-Дунайського (Буджацького), Азовського, Бузького, Катеринославського тощо [18, с. 588].

Висновки. Так, вітчизняні державницькі процеси в другій половині XVIII ст. характеризуються вельми суперечливими тенденціями, головною серед яких стало їх поступове згортання і перехід у латентний стан. У другій половині XVIII ст. російська влада перейшла в активний наступ на рештки української державності та на уламки квазідержавних утворень: нею ліквідуються: посада гетьмана (1764), полковий устрій Слобожанщини (1765), Запорозька Січ на р. Підпільна (1775), полково-сотенна організація Гетьманщини (1781), лівобережні козацькі полки (1783), а після остаточного знищення Гетьманщини на її теренах запроваджується кріпосне право для селян (1783). Українці, що перебували у складі Російської імперії, не чинили активного спротиву діям влади, вони лише інколи вчиняли пасивні акції непокори: під час створення, функціонування й ліквідації Задунайської Січі. Проте сам факт існування цього українського феномену протягом понад п'ятдесяти років виявився величезним подразником для царату, який, у свою чергу, доклав чималих зусиль (військових, політичних, економічних, соціальних, пропагандистських тощо), щоби назавжди знищити цей форпост свободи, мужності, незалежності й гідності вільнолюбивих українців.

Після реорганізації «городового» козацтва і ліквідації запорозького російська влада, що послідовно і цілеспрямовано здійснювала агресивну й експансіоністську зовнішню політику, конче потребувала додаткових військових з'єднань, саме тому вона ініціювала створення таких мілітарних формувань, як: Бузьке козацьке військо (1785–1817), Катеринославське козацьке військо (1787–1796), Чорноморське козацьке військо (1788–1860), Усть-Дунайське (Буджацьке) козацьке військо

(1806–1807), Дунайське (Новоросійське) козацьке військо (1828–1868), Окреме Запорозьке військо (1829–1832), Азовське козацьке військо (1832–1866) і Кубанське козацьке військо (1860–1920). Всі ці козаці частини слугували надійним і дієвим мілітарним інструментом для російського імперіалізму й шовінізму, але, навіть незважаючи на великоросійську пропаганду й імперську реальну політику, козаки цих військових з'єднань продовжували зберігати героїчні українські державницькі традиції та латентний державницький потенціал. Щодо державницьких процесів на українських землях, які знаходилися у складі Австрійської імперії, то вони були практично відсутні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблема формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — Київ: Альтернативи, 1997. — 368 с.
2. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. — Київ: Критика, 2004. — 351 с.
3. Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика (1989–2008) / Я. Дашкевич ; [авт. передм. І. Гирич]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського, Львів. — Київ: Темпора, 2011. — 828 с.
4. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія : вибр. ст. з модерної історії та історіографії / В. Кравченко ; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту [та ін.]. — Київ : Критика, 2011. — 542 с.
5. Литвин В. М. Історія України: навч. посіб. / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. — К.: Знання-Прес, 2002. — 672 с.
6. Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В. Ю. Січинський. — К.: Довіра, 1992. — 256 с.
7. Єфименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Єфименко. — К.: Лыбидь, 1990. — 512 с.
8. Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства / Ю. С. Фігурний. — К.: Стилюс, 2004. — 308 с.
9. Фігурний Ю. С. Нова Січ / Ю. С. Фігурний // Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. — 2-ге вид., доп. і доопр. — К., 2014. — С. 312–313.
10. Підкова І. З. Задунайська Січ // Довідник з історії України: в 3 т. / укл.: І. З. Підкова, Р. М. Шуст. — Київ : Генеза, 1993. — Т. 1. — С. 204.
11. Фігурний Ю. С. Задунайська Січ / Ю. С. Фігурний // Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі: монографія та вибрані українознавчі праці. — 2-ге вид., доп. і доопр. — К., 2014. — С. 277–278.
12. Шиян Р. І. Бузьке козацьке військо / Р. І. Шиян // Українське козацтво: мала енциклопедія / С. В. Абросимова, В. М. Бекетова, Т. В. Винарчук, В. М. Горобець ; Редкол.: (голова) Ф. Г. Турченко. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 51.
13. Апанович О. М. Катеринославське козацьке військо / О. М. Апанович // Радянська енциклопедія історії України / Редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) [та ін.]. — Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1970. — Т. 2. — С. 322.
14. Шиян Р. І. Катеринославське козацьке військо / Р. І. Шиян // Українське козацтво: мала енциклопедія / С. В. Абросимова, В. М. Бекетова, Т. В. Винарчук, В. М. Горобець ; Редкол.: (голова) Ф. Г. Турченко. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 201.
15. Сухий О. Катеринославське козацьке військо / О. Сухий // Довідник з історії України: в 3 т. / укл.: І. З. Підкова, Р. М. Шуст. — Київ : Генеза, 1995. — Т. 2. — С. 21.
16. Голобуцький В. О. Чорноморське козацьке військо / В. О. Голобуцький // Радянська енциклопедія історії України / Редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) [та ін.]. — Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1972. — Т. 4. — С. 499–500.
17. Шиян Р. І. Чорноморське козацьке військо / Р. І. Шиян // Українське козацтво: мала енциклопедія / С. В. Абросимова, В. М. Бекетова, Т. В. Винарчук, В. М. Горобець ; Редкол.: (голова) Ф. Г. Турченко. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 543–544.
18. Сухий О. Чорноморське козацьке військо / О. Сухий // Довідник з історії України: в 3 т. / укл.: І. З. Підкова, Р. М. Шуст. — Київ : Генеза, 1999. — Т. 3. — С. 588.

REFERENCES

1. Smolii, V. A., & Stepankov, V. S. (1997). *Ukrainian state idea of the XVII–XVIII centuries: the problem of forming, evolution, realization*. Kyiv: Alternatyvy (in Ukr.).
2. Kohut, Z. (2004). *The roots of identity. Studies of the early Modern and Modern history of Ukraine*. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).
3. Dashkevych, Ya. (2011). «Teach truthfully to say truth»: *historical essay studies (1989–2008)*. Kyiv: Tempora (in Ukr.).
4. Kravchenko, V. (2011). *Ukraine, Empire, Russia: selected articles on Modern history and historiography*. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).
5. Lytvyn, V. M., Mordvintsev, V. M., & Sliusarenko A. H. (2002). *The history of Ukraine: Study Guide*. Kyiv: Znannia-Press (in Ukr.).
6. Sichynskyi, V. Yu. (1992). *Strangers about Ukraine*. Kyiv: Dovira (in Ukr.).
7. Efimenko, A. Ya. (1990). *The history of the Ukrainian people*. K.: Lybid (in Rus.).
8. Fihurnyi, Yu. S. (2004). *The historical beginnings of Ukrainian knighthood*. Kyiv: Publishing House «Stylos» (in Ukr.).
9. Fihurnyi, Yu. S. (2014). New Sich. In Yu. S. Fihurnyi *Ukraine ethno-state-nation building (XV–XVIII centuries) in Ukraine studies dimension: Monograph and selected Ukraine studies works*. 2-nd edition, add. and comp. (pp. 312–313). Kyiv (in Ukr.).
10. Pidkova, I. Z. (1993). Zadunaiska (Transdanubian) Sich. In I. Z. Pidkova, & R. M. Shust (Eds.), *Handbook of the History of Ukraine: in 3 volumes (Vol. 1, p. 204)*. Kyiv: Heneza (in Ukr.).
11. Fihurnyi, Yu. S. (2014). Zadunaiska (Transdanubian) Sich. In Yu. S. Fihurnyi *Ukraine ethno-state-nation building (XV–XVIII centuries) in Ukraine studies dimension: Monograph and selected Ukraine studies works*. 2-nd edition, add. and comp. (pp. 277–278). Kyiv (in Ukr.).
12. Shiian, R. (2002). Bug Cossack army. In F. H. Turchenko, & others (Eds.), *Ukrainian Cossacks: Small encyclopedia* (p. 51). Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier (in Ukr.).
13. Opanovych, O. (1970). Katerinoslavsk Cossack army. In A. M. Skaba (Ed.), *Soviet encyclopedia of the history of Ukraine (Vol. 2, p. 322)*. Kyiv: Chief Editorial office of Ukrainian Soviet encyclopedia (in Ukr.).
14. Shiian, R. (2002). Katerinoslavsk Cossack army. In F. H. Turchenko, & others (Eds.), *Ukrainian Cossacks: Small encyclopedia* (p. 201). Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier (in Ukr.).
15. Suhyi, O. (1995). Katerynoslavsk Cossack army. In I. Z. Pidkova, & R. M. Shust (Eds.), *Handbook of the History of Ukraine: in 3 volumes (Vol. 2, p. 21)*. Kyiv: Heneza (in Ukr.).
16. Holobutskyi, V. O. (1972). Chornomorsk (Black sea) Cossack army. In A. M. Skaba (Ed.), *Soviet encyclopedia of the history of Ukraine (Vol. 4, pp. 499–500)*. Kyiv: Chief Editorial office of Ukrainian Soviet encyclopedia (in Ukr.).
17. Shiian, R. (2002). Chornomorsk (Black sea) Cossack army. In F. H. Turchenko, & others (Eds.), *Ukrainian Cossacks: Small encyclopedia* (pp. 543–544). Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier (in Ukr.).
18. Suhyi, O. (1999). Chornomorsk (Black sea) Cossack army. In I. Z. Pidkova, & R. M. Shust (Eds.), *Handbook of the History of Ukraine: in 3 volumes (Vol. 3, p. 588)*. Kyiv: Heneza (in Ukr.).